

В. Завальнюк,

кандидат юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ

Категорія правової поведінки є базовою для теорії права, філософії права, соціології права та кримінології. В контексті зростання уваги до людського в праві, повернення соціальних структур до їх безпосереднього виконавця, усе більшою мірою помітно, що правова поведінка сьогодні має вивчатися не просто з урахуванням, а й на основі здобутків юридичної антропології.

Звернення до дослідження поведінки в правовій сфері є характерною рисою сучасного правознавства, що пов'язано з низкою факторів. По-перше, це викликано поживленням процесів оновлення методології юридичної науки, поворотом від формально-догматичних трактувань права до вивчення права в категоріях правової реальності та правового життя, основним агентом якого є правова людина в єдності її біосоціальної, духовної та правової сутності. Інакше кажучи, у правознавстві відбувається антропологічний поворот, проявом якого є вивчення дії права, його впливу на поведінку на свідомість людини. По-друге, в умовах становлення нового типу суспільства — інформаційного суспільства змінюється змістовне наповнення категорії «правова поведінка».

Термін «правова поведінка» у вітчизняній науковій літературі з'явився порівняно недавно, хоча сама по собі правова поведінка як реально існуюче явище вивчається юридичною наукою протягом вже багатьох десятиліть. Передусім, слід відмітити монографію академіка В. М. Кудрявцева «Правова поведінка: норма і патологія» [1], що побачила світ три десятиліття тому, та дослідження В. В. Оксамитного «Правомірна поведінка особистості» [2], що з'явилося трьома роками пізніше. У цих

книгах з позицій соціоцентричного, власного радянській юриспруденції підходу, подані дефініція, ознаки, типологія правової та правомірної поведінки. Її суб'єктами визнаються не тільки людина, але й колективні суб'єкти, юридичні особи, держава тощо. Зазначимо, що, на нашу думку, з позицій антропологічного розуміння права більш коректним виглядає визнання єдиним суб'єктом правової поведінки людини. Взагалі, слід констатувати брак новітніх якісних досліджень правової поведінки, які б враховували антропологічні її аспекти. Симптоматично, що розділи, присвячені правовій поведінці, відсутні у найбільш поширених підручниках з антропології права Норбера Рулана та А. І. Ковлера.

У сучасній російській та українській науці дослідження правової поведінки певною мірою розширено за рахунок застосування діяльнісного підходу, де поведінка виступає як один з різновидів людської діяльності, явища більш широкого, ніж суто поведінка, хоча є й протилежні висновки щодо співвідношення діяльності та поведінки. Так С. М. Кожевников зазначає, що діяльність людини — це прояв її фізичної або інтелектуальної енергії, спрямованої на досягнення певного результату. Натомість поняття «поведінка» означає взаємозв'язок людини з навколишнім середовищем, опосередкований її зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю, орієнтованою на соціальні регулятори. Це поняття включає як активну діяльність індивіда, так і його бездіяльність (неявка виборця в день виборів на виборчу дільницю з принципових міркувань, страйки громадян з економічних та інших мотивів та ін.) [3, 11–12].

Правова поведінка є категорією загальнотеоретичної юриспруденції, що широко використовується для аналізу правової сфери. До ознак правової поведінки відносять: соціальну значимість правової поведінки, її свідомий, вольовий характер, правову регламентованість, підконтрольність державі і здатність викликати певні правові наслідки [1, 37–40]. Зазначимо, що й використання терміна «правова» для усіх видів поведінки, передбачених об'єктивним правом, видається деякою мірою некоректним, оскільки термін «правовий» однозначно сприймається правосвідомістю як позитив. Тому віднесення до правової поведінки протиправних, не схвалюваних правом діянь виглядає дисонансом до цього терміна. Недосконалість терміна «правова поведінка» як такого, що мав би охоплювати всі різновиди актів поведінки, дотичні до права, відмічає в одній із своїх статей А. Ф. Крижанівський [4, 67].

В останні роки у науковий оборот впроваджується поняття «юридично значуща поведінка», що визначається як врегульована правом, типова, соціально значуща і свідомо вольова поведінка суб'єктів, що спричиняє юридичні наслідки [5, 10]. На нашу думку, цей термін також не охоплює усіх видів поведінки, так чи інакше передбачених правом у широкому його розумінні. По-перше, термін «юридичний», використаний у цьому визначенні, має прив'язку до того, що має назву юридичного права, а саме — системи загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які в остаточному санкціонуються державою та забезпечуються можливістю застосування державного примусу. Такий термін некоректно відносити до актів поведінки, які позитивним правом не заборонені й одночасно не передбачені, де людина може діяти на власний розсуд, точніше, де в якості регулятора виступає природне право та його цінності.

По-друге, ця дефініція юридично значущої поведінки відноситься лише до типової, соціально значущої та свідомо вольової поведінки. Постають пи-

тання про нетипову поведінку, що не є ні правопорушенням, ні правомірним вчинком, але теж може мати юридичне значення, про поведінку, яка не є свідомо-вольовою, але при цьому може мати юридичні наслідки. Нарешті, залишається питання про поведінку недієздатних осіб, яка теж може мати юридичні наслідки, передбачені правом (наприклад, суспільно небезпечне діяння, вчинене особою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, спричиняє застосування примусових заходів виховного характеру).

У зв'язку з цим для позначення усіх видів поведінки людини, передбачених об'єктивним правом у його природному та позитивному сенсах, пропонується термін «правозначуща поведінка». Цей термін теж не є досконалим, на що указує А. Ф. Крижанівський у вищезгаданій статті, але його відчутною перевагою є указівка на визначення або зазначення такого феномена правом (а не значення для права, як наголошує цей автор).

На наш погляд, правозначуща поведінка — це поведінка (діяльність або бездіяльність) людини, визначена нормами та принципами об'єктивного (позитивного та природного) права, що спричиняє або здатна спричинити правові наслідки.

Підкреслимо, що основними, незмінюваними ознаками правозначущої поведінки є її передбачуваність (визначення) правом та здатність викликати правові наслідки у вигляді виникнення, зміни або припинення правових відносин, появи підстав юридичної відповідальності, для відшкодування заподіяної шкоди тощо. Суб'єктивна складова правозначущої поведінки та характеристики її суб'єкта відносяться до варіативних ознак: свідомість людини та воля до такої поведінки, властивості людини або об'єднань людей як суб'єктів можуть бути різними, і саме вони зумовлюють юридичну оцінку того чи іншого поведінкового акту. Крадіжка, вчинена дорослим, і крадіжка, вчинена малолітньою особою, розглядаються як акти правозначущої поведінки за повною тождністю основних ознак (протиправ-

ність та юридичні наслідки) і одночасно кваліфікуються як різні види правозначущої поведінки (відповідно — злочин та об'єктивно протиправне діяння).

Доводиться констатувати, що дослідження питань правозначущої поведінки провадяться переважно в плані аналізу основних її різновидів. Більшість дослідників застосовують прийом дихотомії для розмежування правомірної поведінки та правопорушення, якими, по суті, вичерпується класифікація правової поведінки за критерієм відповідності приписам права. Між тим категорія правозначущої поведінки охоплює не тільки протилежні за своїми характеристиками правомірну поведінку та правопорушення, але й лімінальні різновиди поведінки, що лежать у широкій зоні між ними — такі як об'єктивно протиправна поведінка та зловживання правом.

Російський дослідник А. М. Хужин визначає об'єктивно протиправну поведінку як невинувате, протиправне, соціально шкідливе діяння фізичної або юридичної особи, яке спричиняє застосування правовідновних заходів, у виключних випадках, прямо передбачених законом, — заходів юридичної відповідальності [6, 12]. З цим визначенням важко погодитись, оскільки воно може бути поширено лише на один варіант об'єктивно протиправної поведінки, а саме — невинуватої поведінки деліктоздатних осіб. Тоді за межами об'єктивно протиправної поведінки залишаються діяння неделіктоздатних осіб, які мають юридичні наслідки у вигляді примусових заходів медичного або виховного характеру.

На нашу думку, з позицій юридичної антропології та властивого їй діяльного підходу об'єктивно протиправна поведінка — це поведінка, яка порушує правові заборони, тим самим завдаючи шкоди правам та інтересам, що охороняються правом, і створює підстави для застосування заходів правового реагування щодо її суб'єкта. Останніми можуть бути заходи захисту (наприклад, примусові заходи медичного характеру та примусові заходи виховного характеру), правовідновні заходи (наприклад,

відшкодування заподіяної шкоди) або заходи юридичної відповідальності.

Природа зловживання правом породжує не менше проблемних питань, ніж об'єктивно протиправна поведінка. На сьогодні викристалізувались такі варіанти розуміння цього феномена: 1) зловживання правом — це різновид протиправної поведінки. Так, на думку Т. Т. Полянського, зловживання правом — це така протиправна поведінка, у процесі та в результаті якої суб'єкт права, маючи на меті заподіяти шкоду іншим суб'єктам або свідомо припускаючи її настання, формально здійснює певне суб'єктивне юридичне право чи відповідний обов'язок, зміст яких сформульований відносно визначено і тому може бути витлумачений неоднозначно [7, 38]; 2) зловживання правом може бути як правомірним, так і неправомірним актом поведінки. Так Н. О. Дурново стверджує, що, не будучи ні правопорушенням, ні правомірною поведінкою, зловживання правом є юридично допустимою дією суб'єкта по здійсненню свого права в межах належного йому суб'єктивного права, що порушує межі здійснення суб'єктивного права або не порушує ці межі, але є соціально шкідливою, суспільно засуджуваною і такою, що заподіює шкоду правам, свободам та інтересам інших учасників суспільних відносин. При цьому досліджуване явище може носити як протиправний, так і правомірний характер [8, 9]. Схожу думку щодо варіативності зловживання правом висловлює О. О. Малиновський, який зазначає, що зловживання суб'єктивними правами можна класифікувати як правомірні (легальні) і протиправні. Підставою даного поділу, на його думку, є юридичний критерій оцінки шкоди (заподіяного зла). Якщо заподіяння шкоди учасникам суспільним відносинам є протизаконним, то перед нами протиправне зловживання правом. Якщо ні — правомірне. Таким чином, зловживання правом не є ні самостійним видом правової поведінки, ні різновидом виключно протиправної або тільки правомірної поведінки [9, 11].

Як уявляється, застосування антропологічного підходу до розуміння зловживання правом дає можливість оцінити зловживання правом як самостійний вид правозначущої поведінки. Перш за все, зазначимо, що поняття «зловживання правом» у своїй семантиці містить глибоку антропологічну складову, якою є поняття «зло» — одна з вічних проблем людського буття та його осмислення як на філософському, так і науковому рівні. Зловживання правом, будучи актом поведінки по реалізації суб'єктивного права, формально не порушує правових заборон (чим відрізняється від правопорушень та об'єктивно протиправної поведінки), але при цьому заподіює шкоду охоронюваним правам та інтересам.

Проблематикою указаних різновидів правозначущої поведінки антропологічна концепція правової поведінки не вичерпується. Зокрема, дискусійним є питання про те, чи має правозначущий характер аутоагресивна поведінка, зокрема, суїцид та тілесні самоушкодження.

З одного боку, аутоагресивна поведінка не порушує права інших людей, чим і зумовлено, на нашу думку, виведення її за межі правозначущої поведінки. А з іншого боку, це непросте і гостроактуальне питання вимагає правового аналізу та реагування, зважаючи на те, що від самогубств у світі сьогодні гине більше людей, ніж від умисних убивств та війн. З позицій не тільки юридичної антропології, але й кримінального права самогубство оцінювалося та оцінюється по-різному залежно від традицій правової культури. Правова оцінка самогубства у сучасних системах кримінального законодавства різних держав не є однозначною і передбачає відповідальність не тільки за співучасть, але й за замах на самогубство, доведення до самогубства, пособництво самогубству [10, 8]. Поряд з заборонаю самогубства у більшості досучасних християнських країн та у деяких сучасних державах (так, право Сінгапуру містить відповідальність за невдалий суїцид), поряд з нейтрально-юридичним ставленням до суїциду у більшості сучасних держав, історично відомий культ самогубства у народів

Мезоамерики (майя), в Японії (добровільний ухід з життя старих людей), в Індії (самоспалення удів). Більше того, ідея добровільного уходу з життя старої людини задля зменшення навантаження на державний бюджет нещодавно була відроджена віце-прем'єр-міністром Японії, щоправда, це викликало зливу обурених відгуків з боку громадян [11].

На нашу думку, аутоагресивну поведінку слід віднести до правозначущої поведінки з декількох міркувань. По-перше, за пособництво при самогубстві, підбурювання до самогубства, доведення до самогубства і ненадання медичної допомоги при самогубстві законодавством різних країн, у тому числі й українським, передбачено заходи юридичної відповідальності, що є одним з юридичних наслідків аутоагресії, хоча ці наслідки покладаються на іншу особу, ніж самогубець. По-друге, невдала спроба самогубства може призвести до такого превентивного заходу, як надання самогубці психіатричної допомоги без його на те згоди. За українським законодавством, особа, яка вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї чи оточуючих, може бути оглянута психіатром або госпіталізована до психіатричного закладу без її згоди і навіть усвідомлення [12, ст. 12, 14]. По-третє, гідну смерть (еутаназія), яку слід розглядати як різновид самогубства, легалізовано у деяких країнах (Нідерланди, Бельгія, окремі кантони Швейцарії, Люксембург, окремі штати США), а в інших — дискутується питання про її легалізацію.

Одним з характерних, поки що не осмислених з позицій теорії права феноменів, є віртуалізація правозначущої поведінки, зумовлена розвитком інформаційного суспільства та появою нових видів відносин, які І. М. Рассолов пропонує назвати мережевими відносинами [13]. Специфікою правозначущої поведінки в Інтернеті є те, що, по-перше, вона є неможливою поза системи технічних пристроїв та інформаційних технологій, що не належать жодній конкретній особі. Інтернет (в юридич-

ному сенсі) визначають як специфічний спосіб виникнення правовідносин між фізичними та юридичними особами, які зв'язуються між собою за допомогою технічних пристроїв [14]. По-друге, така поведінка здійснюється поза фізичним контактом з іншими учасниками мережових відносин.

На нашу думку, антропологічний підхід до дослідження правозначущої поведінки має також дати відповідь на питання про вплив антропних характеристик суб'єкта поведінки на її мотивацію, здійснення, наслідки.

Правозначуща поведінка є формою об'єктивації діяльності людини, при цьому її характер і динаміка багато в чому визначаються не тільки рівнем правової культури правотворчості та правозастосування, але й особливостями соціально-правового статусу людини і правових зв'язків, що виникають між суб'єктами правовідносин. Інакше кажучи, з позицій юридичної антропології один і той же договір, укладений дорослим чи дитиною, чоловіком чи жінкою, мешканцем мегаполісу або жителем глухого села має відмінності, принаймні у мотивації, конкретних фактичних діях тощо. Особливо ж виразно ці антропологічні відмінності простежуються у протиправній поведінці, де антропологізація прямо закріплена правовими приписами. Так, проступок, вчинений неповнолітнім, має відмінні від проступку, вчиненого дорослим, юридичні наслідки, зумовлені різними санкціями правової норми та іншими правовими засобами (застереженнями щодо віку настання юридичної відповідальності, наприклад).

Що ж стосується загальних антропологічних, психологічних та соціологічних проблем правозначущої поведінки, то вони вивчені порівняно слабо.

Людина як соматична істота детермінована своїм матеріальним субстратом, який опосередковано впливає на психіку через «спонукання», мотиви і афекти. Як зазначав один з найбільш відомих дослідників антропології та юридичної психології російський філософ та теоретик права К. Д. Кавелін, «спонукання» є об'єктивним утворен-

ням і присутнє в психіці незалежно від волі суб'єкта. К. Д. Кавелін писав: «Від довільної діяльності суворо відрізняється спонукання до вчинку. Спонування є тільки поштовх, що викликає діяльність, але не сама діяльність. Спонування може і не бути в нашій владі. Воно може з'явитися недумано-негадано, у вигляді зовнішнього враження, воно може виникнути в душі без нашої участі, у вигляді почуття, бажання, думки». Якщо поведінка людини детермінована афектами і «спонуканнями», то для автора це тотожно матеріальній зумовленості поведінки, яка стає «мимовільною» дією. Така дія виявляється або як суто біологічна активність особи, або як формально-телеологічна зумовленість вчинку [15].

«Спонування», що викликаються в людині її соматичною організацією, можуть стати предметом емоцій та рефлексії, а значить, і предметом свідомого цілепокладання. У цьому випадку виникає намір вчинку. Умисність вчинку зовсім не означає його довільності. Умисний вчинок, незважаючи на рефлексивне ставлення до нього суб'єкта, залишається зовнішньо-, причинно зумовленим. У цьому сенсі телеологічна обумовленість виявляється формальним механізмом реалізації матеріальної зумовленості. Стосовно людини умисність значить для неї щось інше і набагато більше, ніж свідомість. Намір не є просте знання здійснюваної дії, але резолюція її виконання. Дія буде умисною навіть і в тому випадку, коли вона відбувається під сильним тиском спонукання або під впливом психічного насильства, бо в обох випадках людина, зрештою, діяла з наміром вчинити так, а не інакше, — тільки вона діяла не цілком вільно і намір її був більш-менш вимушеним.

Концепція К. Д. Кавеліна, незважаючи на її занадто критичний детермінізм, має раціональне зерно. По-перше, він розрізняє умисну поведінку та довільну поведінку. Це дозволяє не лише розширити спектр нашого сприйняття правової поведінки, але й по-новому збагнути деякі принципові аспекти суб'єктивної сторони вчинку. По-друге, поєднання

психологізму та соціального детермінізму дає можливість побачити ті антропологічні детермінанти правової поведінки, які зазвичай відносять на користь соціальних чинників. Йдеться, перш за все, про так званий «психологічний» вік суб'єкта та його вплив на внутрішнє переконання у правомірності чи неправомірності поведінки.

Показово, що більшість сучасних дослідників у сфері юридичної психології вказують на те, що усвідомлювана (умисна) довільна поведінка складає надзвичайно скромний процент з усього спектра правової активності особистості. Фактично цей тип поведінки з'являється виключно у тому випадку, коли суб'єкт потрапляє до нетипової ситуації, яка вибивається зі звичних шаблонів та вимагає прийняття самостійного рішення. При цьому кількість ціннісно-нормативних правових орієнтирів є незначною.

Незважаючи на те, що стереотипність правозначущої поведінки очевидна, майже ніхто серед сучасних юристів-антропологів не говорить про конкретні стереотипи. Між тим можна виділити принаймні декілька таких базових формул. Слід зробити застереження, що стереотипи правозначущої поведінки слід чітко відмежовувати від типів правозначущої поведінки.

Той факт, що за незначними винятками правозначуща поведінка є не довільною та/або умисною, зумовлює те, що у сучасній юриспруденції зростає інтерес до суб'єктивної сторони правової поведінки, її антропологічного виміру. Правозначуща поведінка, будучи одним з різновидів поведінки соціальної, безперечно, є поєднанням внутрішнього психологічного стану суб'єкта та тих соціальних структур, що його оточують.

Слід зробити застереження, що, говорячи про ті чи інші антропологічні детермінанти правової поведінки, нас цікавить, перш за все, їх вплив на її суб'єктивну сторону. Тобто: специфіка мотивів та цілей правової поведінки в залежності від віку та статі суб'єкта, значення тих чи інших психологічних та соціальних факторів при виборі певного

варіанта юридично значущої поведінки тощо. Врахування тих чи інших особливостей суб'єктивної сторони правової поведінки вимагає психологічних та антропологічних знань. Психологія та антропологія правозначущої поведінки багато у чому переплітаються, проте їх основне завдання — виявити, яким чином відбувається внутрішня детермінація того чи іншого діяння. Правозначуща поведінка несе в собі елементи несвідомого, підсвідомого та навіть надсвідомого (колективного), що накладає свій відбиток на мотивацію кожної окремої людини діяти в рамках права або ж виходити за них.

Отже, з позицій юридичної антропології є можливим розширення спектра правозначущої поведінки та дослідження усіх її сторін, включно об'єктивну та суб'єктивну сторони. При цьому відмітним є те, що саме діяльнісна (об'єктивна) сторона правозначущої поведінки є визначальним критерієм для її типологізації і дозволяє поряд з правомірною поведінкою та правопорушенням виокремити об'єктивно протиправну та зловживаючу правом поведінку. До правозначущої поведінки слід віднести також ті акти аутоагресивної та віртуальної поведінки, які спричиняють або здатні спричинити юридичні наслідки.

Ключові слова: правозначуща поведінка, правопорушення, правомірна поведінка, об'єктивно протиправна поведінка, зловживання правом, аутоагресивна поведінка, віртуальна правозначуща поведінка.

З позицій юридичної антропології розглянуто поняття та види правозначущої поведінки. Поряд з правомірною поведінкою та правопорушенням виокремлено об'єктивно протиправну та зловживаючу правом поведінку. До правозначущої поведінки віднесено також акти аутоагресивної та віртуальної поведінки, які передбачені об'єктивним правом і спричиняють або здатні спричинити юридичні наслідки.

С позиций юридической антропологии рассмотрено понятие и виды правозначимого поведения. Наряду с правомерным поведением и правонарушением выделено объективно противоправное и злоупотребляющее правом поведение. К правозначимому поведению отнесено также акты аутоагрессивного и виртуального поведения, которые влекут или могут повлечь юридические последствия.

From the standpoint of legal anthropology the notion and types of legal meaning behavior are enlightened. Beside the lawful and wrongful behavior and objectively wrongful behavior and abuse of the law are presented. Legal meaning behavior should also include autoaggressive acts and virtual behavior that cause or may cause legal consequences.

Література

1. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. — М. : Наука, 1982. — 287 с.
2. Оксамытний В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытний. — К. : Наук. думка, 1985. — 175 с.
3. Кожевников С. Н. Правовое поведение и правонарушение: сущность и содержание : учеб.-метод. пособие / С. Н. Кожевников. — 2-е изд., испр. и доп. — Н. Новгород : Изд-во «Общество «Интелсервис», 2002. — 72 с.
4. Крижанівський А. Ф. Правова поведінка в понятійно-категоріальному зрізі теоретичної й прикладної юриспруденції // Південноукраїнський правничий часопис. — 2010. — № 2. — С. 67–69.
5. Прусаков А. Д. Действие и бездействие как формы юридически значимого поведения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Д. Прусаков. — Саратов, 2008. — 32 с.

6. Хужин А. М. Объективно-противоправное поведение в Российском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. М. Хужин. — Н. Новгород, 2000. — 23 с.
7. Полянський Т. Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження) / Т. Т. Полянський. — Л. : Галицький друкар, 2012. — 456 с.
8. Дурново Н. А. Злоупотребление правом как особый вид правового поведения. Теоретико-правовой анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. А. Дурново. — Н. Новгород, 2006. — 27 с.
9. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом как юридический феномен : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / А. А. Малиновский. — М., 2009. — 52 с.
10. Цой О. Р. Криминологические проблемы пенитенциарного суицида и его предупреждение : по материалам Республики Казахстан : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / О. Р. Цой. — М., 2006. — 22 с.
11. McCurry J. Let elderly people 'hurry up and die', says Japanese minister [Electronic resource] // Guardian. — 2013. — 22 Jan. — Code of access : <http://www.guardian.co.uk/world/2013/jan/22/elderly-hurry-up-die-japanese>
12. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 19. — Ст. 143.
13. Рассолов И. М. Право и Интернет. Теоретические проблемы / И. М. Рассолов. — 2-е изд., доп. — М. : Норма, 2009. — 383 с.
14. Великомыслов Ю. Я. Право и интернет: Пособие по защите Ваших прав в сети Интернет [Электронный ресурс] / Ю. Я. Великомыслов, А. В. Равлик. — Режим доступа : <http://allpravo.ru/library/doc2044p0/instrum4935/item4938.html>
15. Ивонин Ю. П. Правовая антропология К. Д. Кавелина: поиск компромисса [Электронный ресурс] / Ю. П. Ивонин. — Режим доступа : <http://www.antropolog.ru/doc/persons/ivonin/ivonin2>